

Met *Andere* Woorden

**Speciaal nummer gewijd aan de
studiedag over de weergave van de
Godsnaam**

Pleidooi voor een alternatief

pagina 5

dr. Caroline Vander Stichele

Waarom kies ik voor HEER

pagina 11

dr. Meindert Dijkstra

Laat de context spreken

pagina 19

drs. Edward van Voolen

Afblijven van de naam Jahwe

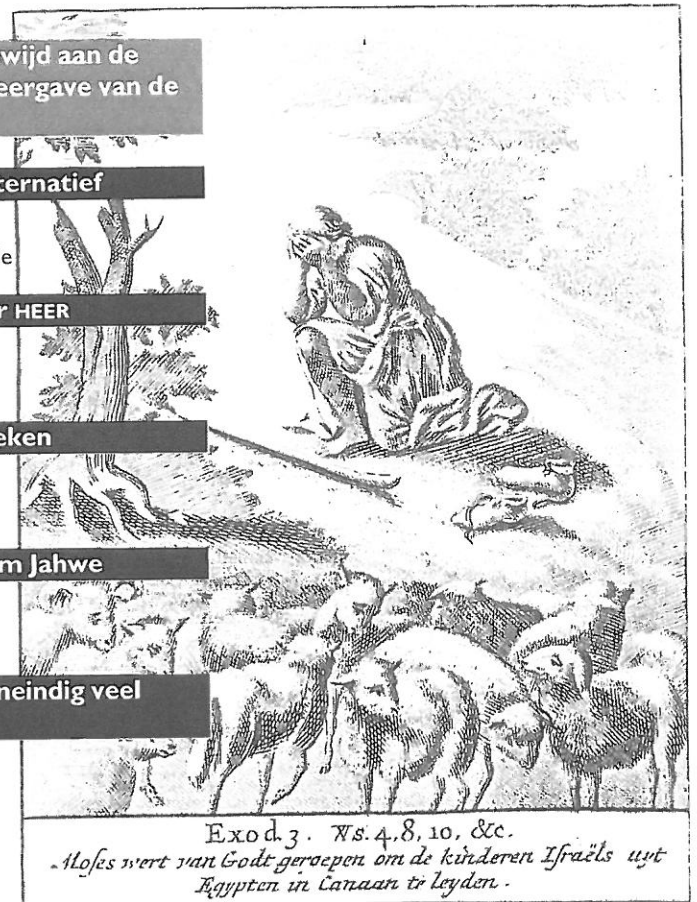
pagina 25

dr. Jan Fokkelman

**Gods wezen heeft oneindig veel
kanten**

pagina 31

prof.dr. Riet Bons-Storm



Met *Andere* Woorden

Kwartaalblad over bijbelvertalen

19^e jaargang nr. 3, september 2000

Uitgave:

Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
Zijlweg 198, 2015 CK Haarlem
Tel (023) 514 61 46 Fax (023) 534 20 95
E-mail: info@bijbelgenootschap.nl
Internetsite: www.bijbelgenootschap.nl

In samenwerking met:

Vlaams Bijbelgenootschap
H. d'Ydewallestraat 61, 8730 Beernem, België
Tel (0)50-791022.
E-mail: vl.bijbelgenootschap@ping.be

Met *Andere* Woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen en doorgeven van de bijbel.

Met *Andere* Woorden wordt ten behoeve van iedereen die niet op de gebruikelijke manier kan lezen, uitgegeven op geluidscassette, verkrijgbaar bij het CBB, tel. (0341) 55 10 14.

Redactie:

dr. A.J. van den Berg, mw. drs. E. den Buurman (eindredacteur), dr. J. van Dorp,
dr. K.A. van der Jagt, dr. L. van Kampen (hoofdredeacteur), dr. L.J. de Regt en
prof.dr. L.J. de Vries

Redactiesecretariaat:

Nederlands Bijbelgenootschap, mw. J.M.A. Bakker
Tel. (023) 514 61 75.

Beeldredactie:

mw. A.E. Haverman

Basis-layout:

Tineke Wieringa BNO, Haren

Opmaak en druk:

PlantijnCasparie Heerhugowaard bv

Adreswijzigingen aanbrengen op de adresband van dit nummer en deze retourzenden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Giften voor het werk van het Nederlands Bijbelgenootschap in binnen- en buitenland, en bijdragen ter bestrijding van de kosten van dit blad kunnen gestort worden op giro 30 04 82 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem, onder vermelding van 'gift Met *Andere* Woorden'.

Voorbehoud:

De redactie wijst erop dat de mening die uit de artikelen spreekt niet overeen hoeft te komen met de mening van de redactie.

ISSN 0168-1869

Van *de* redactie

Dit nummer van *Met *Andere* Woorden* is geheel gewijd aan één thema: de Godsnaam. Op 7 december 1999 werd er in Amsterdam een studiedag gehouden over de weergave van de Godsnaam (het tetragrammaton) in de Nieuwe Bijbelvertaling. Het betrof een interne, besloten studiedag van de begeleidingscommissie van de Nieuwe Bijbelvertaling, met medewerking van supervisoren. Het doel van de dag was nadere bezinning op de kwestie van de weergave van de Godsnaam, om een advies te kunnen formuleren voor de besturen van de Katholieke Bijbelstichting en het Nederlands Bijbelgenootschap, die uiteindelijk de beslissing in deze kwestie zullen nemen. Met het oog daarop werd een aantal deskundigen uitgenodigd enkele mogelijke weergaven van de Godsnaam uit te werken en te presenteren. De redactie van *Met *Andere* Woorden* biedt u in dit nummer de teksten van de voordrachten van deze studiedag (in licht geredigeerde, door de auteurs goedgekeurde vorm) aan. Vijf sprekers brachten hun, uiteenlopende, voorkeuren voor de vertaling c.q. weergave van de Godsnaam ter sprake: dr. Caroline Vander Stichele, dr. Meindert Dijkstra, drs. Edward van Voolen, dr. Jan Fokkelman en prof.dr. Riet Bons-Storm.

Reeds aan het begin van het project van de Nieuwe Bijbelvertaling was duidelijk dat de weergave van de vierletterige Naam van God geen kwestie was die door de vertalers zelf zou kunnen worden beslist. De besturen van de organisaties die het project dragen, de Katholieke Bijbelstichting en het Nederlands Bijbelgenootschap, zouden hierover een beslissing nemen, na advies van de begeleidingscommissie van dit project. In 1994 heeft de commissie een beslissing over deze kwestie genomen, met de bedoeling die na verloop van tijd te evalueren. De beslissing luidde: 'De vertaling van het tetragrammaton wordt: HEER.' Er waren diverse alternatieven besproken, die alle hun eigen bezwaren bleken op te roepen of een te klein draagvlak hadden.

Toen in oktober 1998 de eerste bundel NBV-teksten verscheen onder de titel *Werk in uitvoering*, was dat een goed moment om te laten zien hoe de voorlopige beslissing in de teksten zelf was uitgewerkt. Er kwamen veel reacties op: in de recente NBV-informatiebrochure 11 'Tegen het licht gehouden', waarvan onlangs een tweede druk verscheen en die gratis is op te vragen bij het NBG (ook beschikbaar op internet), wordt nader

Foto omslag:

Illustratie uit een

bij Keur te

Dordrecht

gedrukte

Statenvertaling

(1729).

Foto:

Sandra Haverman



Aanwezigen op de studiedag over de weergave van de Godsnaam

Dr. A.S. Rodrigues Pereira en dr. J. van Dorp.

Foto: Sandra Haverman

ingegaan op die reacties. Verschillende standpunten over de weergave van de Godsnaam stonden eerder in *Met Andere Woorden* in maart 1999: 'Een eigennaam vertaal je niet' door dr. L. Wierenga, en in september 1999: 'Godsnaam in vertaling' door dr. Krijn van der Jagt.

De kwestie van de weergave van de Godsnaam ligt nu bij de besturen van de KBS en het NBG. Een conclusie is nog niet bereikt, maar mag, zoals recent is meegedeeld, begin 2001 worden verwacht. Tot dan toe wordt de eerder gekozen weergave gehanteerd.

Rectificatie

In het vorige nummer (juni 2000) van *Met Andere Woorden* stond in het artikel 'Poëzie in het boek Job' (p. 11) van dr. C.M.L. Verdegaal en dr. M. de Winter een storende fout: de naam van de dichter Eijkelboom staat ten onrechte als Eijkeleboom gespeld. Hiervoor onze excuses.

De redactie heeft diverse reacties op dit artikel binnengekregen en betreurt het ten zeerste dat de inleiding van het artikel een onnodig polemische en persoonlijke toon heeft gekregen. Deze passage hadden wij niet in deze vorm mogen publiceren.

De redactie

Pleidooi voor een alternatief

Dr. Caroline Vander Stichele



Dr. Caroline Vander Stichele.

Foto: Sandra Haverman

Eerst wil ik hier ingaan op de belangrijkste argumenten voor HEER als exclusieve weergave van het tetragrammaton in de NBV, daarna wil ik een alternatief voorstellen en de argumenten ten voordele van dit alternatief.

De voornaamste argumenten voor HEER zoals die werden geformuleerd in de verantwoording bij de NBV zijn de volgende: de keuze 'sluit aan bij de traditie in zowel jodendom als christendom, op grond van de weergave in de Septuaginta; waarborgt de continuïteit tussen OT en NT (*kurios* in NT); is internationaal in recente bijbelvertalingen gebruikelijk; alternatieven stuiten op nieuwe bezwaren.'¹

Het argument van de traditie moet van twee kanttekeningen worden voorzien. Ten eerste wordt dit argument in zijn draagwijdte beperkt door de verwijzing naar de Septuaginta, die zelf al een vertaling is van de Hebreeuwse Bijbel. Ten tweede kunnen vragen worden gesteld bij de manier waarop dit traditie-argument wordt toegepast. Wat is er nu eigenlijk traditie? Het feit *dat* er een substituuut voor het tetragrammaton wordt gebruikt of de concrete invulling ervan? Het beroep op de Septuaginta vereenzelvig beide, maar dat is niet noodzakelijk. De weergave van het tetragrammaton met Heer wordt overigens sterk gerelativeerd door de veelheid aan Godsnamen in de Bijbel zelf, waarvan 'heer' (*adonai* of *kurios*) er slechts één is. Feitelijk is deze ene titel de Godsnaam bij uitstek geworden, toen deze als substituuut voor het tetragrammaton is gaan functioneren.

Dat de continuïteit tussen Hebreeuwse Bijbel en Nieuwe Testament gewaarborgd zou zijn via de weergave van het tetragrammaton door 'heer', is ook slechts ten dele het geval. Deze continuïteit betreft immers

opnieuw vooral de Septuaginta en in mindere mate de Hebreeuwse Bijbel. Bij nader toezien blijkt trouwens dat de oudtestamentische citaten in het NT slechts ten dele op de Septuaginta teruggaan, en dat in die citaten ook geen eenvormigheid bestaat in de weergave van de Godsnaam, voor zover die niet alleen met *kurios* maar ook met *theos* wordt weergegeven. Het feit van een substituuut is ook hier fundamenteel dan de concrete invulling daarvan. De gedachte van een te waarborgen continuïteit lijkt eerder een theologisch en christologisch gemotiveerde bekommernis, dan dat ze berust op de teksten zelf. De titel *kurios* wordt in het NT immers niet alleen voor God, maar ook voor Christus gebruikt. Maar een dergelijke bekommernis zou niet mogen meespelen bij de beslissing betreffende de weergave van het tetragrammaton in de Hebreeuwse Bijbel.

De verwijzing naar wat internationaal gebruikelijk is, gaat eveneens mank. Enerzijds bestaat er geen absolute consensus op dat punt.² Anderzijds liggen de problemen in de verschillende taalgebieden vaak anders. Bovendien is dit argument slechts een formeel en geen inhoudelijk argument. Er wordt immers een beroep gedaan op anderen zonder in te gaan op hun motieven.

Dat alternatieven op nieuwe bezwaren stuiten, lijkt mij een open deur. Uit de publieke discussie van de voorbije maanden bleek overigens duidelijk dat dit ook geldt voor de weergave met 'Heer'. Er bestaat geen probleemloze weergave (meer). De vraag is veeleer hoe de verschillende bezwaren worden afgewogen en welke weergave het meest verantwoord is en dus het best verdedigbaar. Dat hoeft niet noodzakelijk noch bij voorbaat 'Heer' te zijn.

Een verantwoord alternatief

Ik zou willen pleiten voor een gekwalificeerd beroep op de traditie. Er moet met name een onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds het principe van het substitueren *zélv* (*ketiv/qere*) en anderzijds wat er dan concreet gelezen wordt. Het eerste is fundamenteel dan het tweede. Bovendien betreft het hier een praktijk die wordt toegepast in de Hebreeuwse teksttradities *zélv*. Het gaat dus om een verschijnsel dat betrekking heeft op de grondtekst. Als dusdanig gaat het aan elke vertaling vooraf. De weergave van het tetragrammaton die dit fenomeen het meest adequaat in een vertaling van de Hebreeuwse Bijbel weergeeft, is dan ook de transcriptie en niet de vertaling ervan.

In wat volgt wil ik taalkundige, filosofische en theologische argumenten aangeven die deze keuze verder inhoudelijk funderen.

Het tetragrammaton is niet zomaar een woord, maar een naam. Deze naam kan, aldus Wierenga, verder worden gespecificeerd als eigennaam in onderscheid tot een soortnaam.³ Een eigennaam geeft twee eigenschappen weer van diegene die op die manier wordt aangeduid, met name identiteit en exclusiviteit. Een eigennaam dient dan ook niet vertaald te worden, ook al zou op etymologische gronden de oorspronkelijke betekenis van die naam te achterhalen zijn. Het tetragrammaton functioneert in de Hebreeuwse Bijbel als eigennaam van de God van Israël in onderscheid tot andere goden, die ook hun eigen namen hebben: Baäl, Astarte, Asjera, Moloch, enz. Wil men nu de uniciteit van deze god tegenover andere goden weergeven, dan dient de weergave van het Hebreeuwse tetragrammaton in een vertaling het karakter van 'eigenaam' en dus het tetragrammaton, te behouden.

Ik wil wat dieper ingaan op de filosofische argumenten ten voordele van het behoud van het tetragrammaton omdat dergelijke overwegingen nog te weinig in het debat zijn ingebracht. Het betreft hier een artikel van Chris Doude van Troostwijk in *Tijdschrift voor Theologie*.⁴ Ik wil hier kort enkele elementen uit zijn betoog weergeven.

Uitgaande van een taalfilosofische analyse wijst Doude van Troostwijk op het deiktische aspect van een eigenaam. Namen verwijzen immers naar 'iets' wat buitentalig is. Dat heeft tot gevolg dat de betekenis van een eigenaam niet restloos kan worden gereduceerd tot iets binnentaligs of semantisch. Een naam blijft dus steeds ook een verwijzingsteken. Dat geldt ook voor het tetragrammaton als aanduiding van Gods eigenaam. Het bijzondere van het tetragrammaton is evenwel dat het een lettercombinatie is, die zich niet laat vertalen. Het tetragrammaton heeft immers het karakter van een visueel teken en kan daarom niet worden uitgesproken. Het is een 'letterplaatje',⁵ dat weerstand biedt tegen de herleiding van het zichtbare tot het hoorbare.

De vraag is dan ook of we datgene wat zich tegen een dergelijke herleiding verzet, in betekenis moeten vastleggen dan wel of de betekenis daarvan bewust open moet worden gehouden, omdat wat we zien niet uitputtend in taal kan worden weergegeven. Het tetragrammaton nodigt in die zin uit tot interpretatie, tot het geven van namen, of beter 'bijnamen'. Dit kan enerzijds in negatieve zin als een probleem worden gezien, maar het kan anderzijds ook positief worden gewaardeerd als een verhaal zonder einde, een uitnodiging tot creativiteit.

Het op een of andere manier handhaven van het tetragrammaton in de vertaling van de Hebreeuwse Bijbel houdt precies dit proces open en het

bewustzijn levendig van de onherleidbaarheid ervan. Het tetragrammaton is immers slechts een aanduiding van Gods eigennaam, en niet de godsnaam zelf. Die naam gaat immers schuil achter het beeld en wordt zo als het ware op verborgen wijze aanwezig gesteld. Het gaat er dan ook eerder om de Godsnaam te verbeelden in plaats van te vertalen. Hoe dat concreet zou kunnen, wil ik straks laten zien.

Ik wil eerst nog wijzen op de theologische winst die het opschorten van elke 'vertaling' van het tetragrammaton met zich meebrengt. Ten eerste maakt het tetragrammaton zichtbaar dat geen enkel semantisch begrip in staat is God helemaal te bevatten en te beschrijven. Ten tweede wordt er op die manier ruimte geschapen voor een pluraliteit aan Godsnamen, een praktijk die in het verlengde ligt van wat de Bijbel zelf reeds doet. Ten derde functioneert het tetragrammaton zo als *locus theologicus*, een plaats in de tekst, waar God voortdurend gezocht en gevonden kan worden. Ons denken en spreken over God wordt erdoor in beweging gehouden.

Het tetragrammaton in de praktijk

Het weergeven van het tetragrammaton kan op verschillende manieren: onverkort in het Hebreeuws of getranscribeerd als JHWH. In zijn bijdrage stelt Van Troostwijk voor om het tetragrammaton in het Hebreeuws op te nemen (*jod-he-waf-he*). Dat heeft volgens hem als voordeel 'dat de kerkelijke en niet-kerkelijke lezers keer op keer zullen ervaren dat de bijbel een van oorsprong Joods boek is.' Tevens stelt hij voor om de middelste twee letters kleiner af te drukken dan de eerste en de laatste en in de uitgespaarde ruimte in kleine lettertjes en in het Nederlands 'de naam' te schrijven 'als een uitnodiging om langs de weg van interpretatie en bezinning uit te maken met welke (bij)naam de Onnoembare genoemd zou kunnen worden.'⁶ Aan het behoud van het Hebreeuws in een Nederlandse bijbelvertaling kleven mogelijk teveel bezwaren. Een alternatief zou evenwel kunnen zijn om op analoge wijze het tetragrammaton in latijnse letters met JHWH weer te geven.

Uiteraard zijn hiermee niet alle praktische problemen van de baan. Een belangrijke kwestie blijft immers hoe het tetragrammaton, in welke vorm dan ook, moet worden voorgelezen. Een bezwaar dat in dit verband wordt aangevoerd is dat het toch zal worden uitgesproken en dat dit godslasterlijk is. Dat is evenwel nog geen doorslaggevende reden om dan maar iets anders te schrijven dan wat er staat. Er moet hier eerder gezocht worden naar creatieve oplossingen. Die zijn er trouwens al. In verschillende, zowel joodse als christelijke gemeenschappen bestaat de praktijk om bij het voorlezen het tetragrammaton te vervangen door een

andere aanduiding voor God. Ik zie niet in waarom dat niet op ruime schaal kan worden ingevoerd. Dat vraagt natuurlijk sensibilisering en tijd, maar onmogelijk is dat niet.

Het lezerspubliek kan in de periode die aan de verschijning van de Nieuwe Bijbelvertaling voorafgaat op deze keuze worden voorbereid. Verder kan er een toelichting met leesaanwijzing worden gegeven in de inleiding van deze bijbelvertaling. Een leuke suggestie die ik in een van de reacties las, is om zo'n leesaanwijzing ook te voorzien op een boekenlegger. Daarop kunnen eventueel ook een aantal reeds ingeburgerde alternatieven worden vermeld, zoals Aanwezige, Enige, Eeuwige, Levende, Onnoembare, God, en – waarom ook niet – Heer.

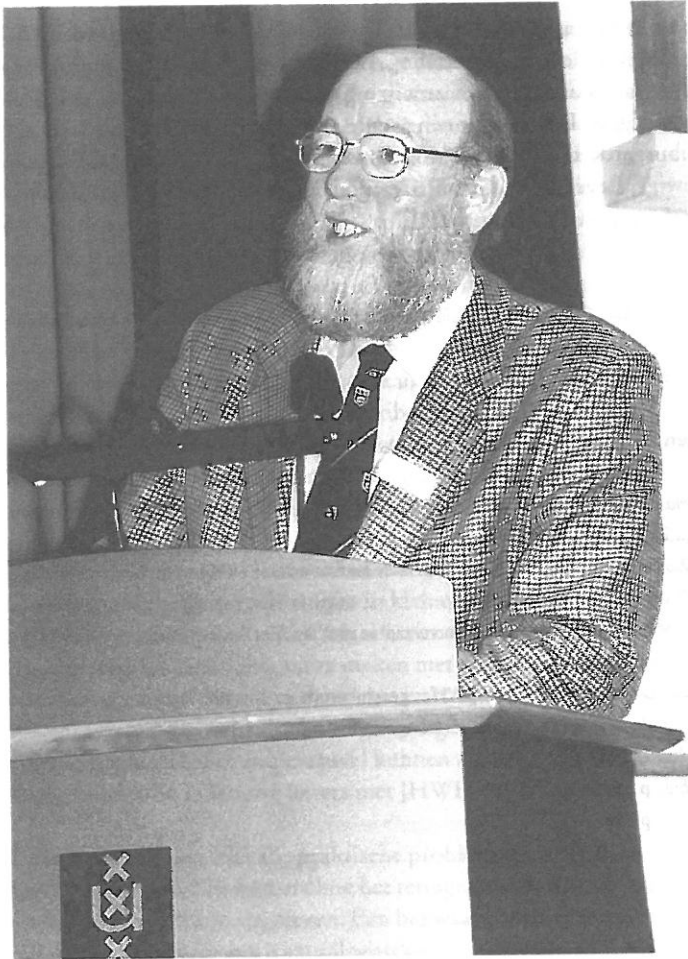
Dr. C. Vander Stichele is docent Nieuwe Testament aan de Universiteit van Amsterdam.

Noten

1. *Handboek Nieuwe Bijbelvertaling* (januari 1998), B7: Vertaling van de Godsnamen, p. 2.
2. Zo heeft de *Bible de Jérusalem* in haar laatste editie (1998) nog steeds de lezing 'Yahvé'.
3. L. Wierenga, 'Een eigenaam vertaal je niet' in: *Met Andere Woorden* 18 (1999) nr. 1, pp. 21-39.
4. Ch. Doude van Troostwijk, 'Het geschil en de godsnaam. Semiotische en filosofische notities bij de vertaling van het tetragram' in: *Tijdschrift voor Theologie* 39 (1999) 346-357.
5. *Ibid.*, p. 354.
6. *Ibid.*, p. 356.

Waarom ik kies voor HEER

Dr. Meindert Dijkstra



Dr. Meindert Dijkstra.
Foto: Sandra Haverman

In Centraal Weekblad¹ heb ik naar voren gebracht waarom ik de weergave HEER van de Godsnaam JHWH een verantwoorde keus vind. Ik verkies deze weergave nog steeds boven alle andere voorstellen.

De zwaarste argumenten die tegen 'HEER' in stelling worden gebracht, namelijk dat deze weergave exponent is van een dominante androcentrische traditie en zelfs een vertaalfout, omdat hier een mannelijk categorie- of soortwoord met zeer masculiene connotaties een op zich seksneutrale eigennaam vervangt,² vind ik niet valide genoeg om de traditionele weergave met HEER te laten vallen.

Maar dat betekent niet dat ik consequent de Godsnaam door HEER zou willen laten weergeven. Ik wil er juist voor pleiten om de hoofdstroom van de Massoretische traditie te volgen door HEER te gebruiken waar het *gere* perpetuum *adonai* staat en GOD waar het *gere* perpetuum *elohiem* wordt gebruikt.³ In tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt is de joodse traditie op het punt van de substitutie van de Godsnaam JHWH niet zo consequent of rigide als men vaak denkt. Reeds de vertalers van de Septuaginta 'vertaalden' de Godsnaam niet altijd en overal met *kurios*, maar vaak ook met *ho Theos*. De combinatie *Adonai JHWH* wordt dan meestal *kurios ho Theos* en minder vaak *kurios kurios* of wordt eenvoudig verkort tot één keer *kurios*.⁴

De weergave van de Godsnaam heeft blijkens de handschriften in Qumran, de overlevering van de Septuagintatekst en de weergave in het Nieuwe Testament een zeer bewogen geschiedenis gehad, die zich niet simpelweg op één noemer laat brengen. Een beroep op de traditie is dus slechts mogelijk in algemene zin. Er is in de laatste eeuwen vóór Christus sprake van een tendens tot substitutie van de Godsnaam naarmate de

uitspraak daarvan enerzijds voor magische doeleinden wordt aangewend en anderzijds tegelijkertijd in de synagogale lezing en bij de eedaflegging taboe wordt.⁵ Dit verschijnsel komen we ook wel in andere Oud-Oosterse godsdiensten tegen.⁶ Het is dus beter om hier een standaardweergave te kiezen en de gangbare Massoretische traditie lijkt me daarvoor een goed uitgangspunt. Wanneer men consequent voor de weergave van de Godsnaam gebruikmaakt van hoofdletters (HEER of GOD) of klein kapitaal (HEER of GOD) wordt de lezer er voortdurend op attent gemaakt dat er in de brontekst JHWH staat.⁷ Zo blijft de Godsnaam voldoende als tekstenmerk herkenbaar in de vertaling.

Praktische bezwaren tegen een ander substituut

Er is voorgesteld om de lezer/voorlezer vrij te laten in de keuze: Heer, God, Eeuwige, Levende etc. bij de 'lezing' van de Godsnaam JHWH. Mijns inziens zal het overlaten van de weergave van de Godsnaam aan de voorkeur van de persoonlijke lezer of lector in de liturgie, leiden tot een verwarde en verwarrende kerkelijke praktijk van bijbellesing. Het zal moeilijk te voorkomen zijn dat men gemakshalve terugvalt op de gereconstrueerde lezing en vocalisatie *Jahwèh,⁸ de middeleeuwse verlezing *Jehovah, of de spelling van het letterplaatje JHWH, zoals mijn studenten nogal eens plegen te doen. Erger nog lijkt me dat kerkenraden en bisschoppen gaan vaststellen wat er gelezen moet worden en dat de predikant het verzoek kan krijgen 'de Eeuwige' te lezen of dat er simpelweg wordt verwezen naar de joodse traditie. Bovendien wekken vertalingen of weergaven van JHWH met 'Eeuwige', 'Levende', 'Zijnde' de verkeerde indruk dat we weten wat de Godsnaam betekent, terwijl we doorgaans te maken hebben met al of niet twijfelachtige interpretaties ervan. Het grootste bezwaar vind ik echter, dat in zulke weergaven de Godsnaam ophoudt de naam van Israëls God te zijn.

Een ander problematisch punt (en tegelijk praktisch probleem) is, dat bij het opgeven van HEER als substituut voor de Godsnaam, ook de samenhang met de gangbare psalmberijmingen en kerkelijke liederenbundels (zoals in het *Liedboek* de Bijbelliederen nummers 6, 8, 9 etc), m.m. de band met de liturgische praktijk verloren gaat. Het is waar dat de liturgie in haar lofprijzingen en gebeden een veel breder scala aan godsnamen gebruikt dan de bekende bijbelse gods aanduidingen. Ook is het waar dat de psalmberijming zich reeds de vrijheid heeft veroorloofd hier en daar van de weergave van de Godsnaam af te wijken,⁹ maar doorgaans kan men in psalmen en gezangen de Godsnaam als tekstenmerk van de brontekst herkennen.¹⁰

Taalkundige en godsdiensthistorische overwegingen

Ook de weergave met '(de) HEER' ontkomt niet helemaal aan het bezwaar, dat een eigennaam wordt vervangen door een woord dat van oorsprong niet alleen een respectvolle titel is, maar ook staat voor een begrippenapparaat van patriarchale, mannelijke macht.¹¹ Ik ben het echter ook met Ellen van Wolde eens dat in de benaming 'Heer' eerder sprake is van een naam die respect en verering uitdrukt dan van een mannelijke machtstitel. Die laatste connotatie is niet helemaal afwezig, maar hangt sterk af van de context en prevaleert niet in het gebruik.¹² Het Hebreeuwse *Adonai* is in het gebruik zowel titel als eigennaam. Eigenlijk zien we de titel steeds meer tot eigennaam worden in de bijbelse tradities. De meeste godsnamen die wij kennen en gebruiken in de Bijbel zijn van oorsprong titels. Het bekendste voorbeeld is Baäl, een zelfstandig naamwoord dat 'eigenaar, meester' betekent (een *ba'al bet* is een huiseigenaar). Er zijn voorbeelden te over. *Adonai* is ook zo'n titel die nagenoeg het karakter van een aanroepnaam, eigennaam heeft gekregen. Deze titel is eigenlijk van oorsprong een versterkte aanspreekvorm. Men neemt aan dat *Adonai* als liturgische vorm haar oorspronkelijke *Sitz im Leben* heeft in het gebed, de aanspraak van God en dat zij vandaar in verhalende context is doorgedrongen om de eigennaam JHWH te vervangen. De aanspraak *Adonai JHWH* leidde tot de uitspraak *Adonai* van de Godsnaam. In hoeverre hier ook sprake was van een groeiend taboe op het gebruik van de Godsnaam, hoeft ons hier niet verder bezig te houden.

Waar het mij om gaat is vast te stellen dat *Adonai* nooit is gebruikt om *vertaling* van de Godsnaam te zijn. Derhalve kan men niet zeggen dat hier vertaaltechnisch sprake is van een onjuiste vertaling (De Vries, Wierenga), als JHWH wordt weergegeven door 'HEER'. Laat staan dat het de bedoeling zou zijn geweest met de substitutie van de Godsnaam door de vervangende eigennaam 'HEER' een mannelijk machts-element in deze weergave in te voeren. HEER is een tot eigennaam geworden titel, die in de vroegjoodse traditie als naam dé onuitsprekelijke naam steeds meer verving. Titels kunnen zich in het taalgebruik ontwikkelen tot eigennamen. Zo is ook Christus een tot eigennaam geworden titel afgeleid van de joodse titel Messias 'gezalfd' als titel van de koning, ja wordt eigenlijk in vele talen het soortwoord god gebruikt als eigennaam God (en dus weergegeven met een hoofdletter). Zo is ook Allah in het Arabisch niet de speciale naam van de ene God voor moslims, maar wordt zowel door Arabischsprekende christenen als moslims gebruikt om God aan te spreken en te benoemen. Daar komt bij dat door het verloren gaan van het woord godin in en door het religieuze taalgebruik, de aanduiding God een inclusief, sekseneutrale gevoelswaarde heeft gekregen. Met andere

woorden, de traditie heeft door het religieuze gebruik in de liturgie de aanspreektitel *Adonai* getransformeerd tot een nieuwe Godsnaam. Dat is ook wat 'HEER, LORD, Seigneur' vanouds wilde zijn, een naam met een bijklank van verering en respect. 'Mensen die menen dat Heer als uitdrukking vrouwen discrimineert, nemen de naam (sic!) te letterlijk als uitdrukking hoe God is.'¹³ Het is derhalve begrijpelijk dat sommige inzenders voor de naamachtige weergave *Adonai* hebben gepleit (negen inzendingen), maar zo'n begrip werkt even vervreemdend als het onvertaald laten van godsnamen en titels zoals *Elyon, Sjaddai*. Terwijl *adonai* (in onderscheid van het nomen *adon*) in het Hebreeuws duidelijk als aanspreekvorm (vocatief) een naamachtige gevoelswaarde heeft, is dat helaas niet het geval voor het Nederlandse 'HEER'. We ontkomen er niet aan daar een lidwoord bij te zetten, maar dit taalkenmerk van de doeltaal kleurt de combinatie 'de HEER' niet onmiddellijk tot het beeld van '... die inmiddels beruchte White Anglo-Saxon Protestant Man.'¹⁴

Seksespecifieke en theologische overwegingen

In de commentaren en reacties wordt mijns inziens ten onrechte de indruk gewekt dat de Godsnaam JHWH (net zoals de aanduiding God) sekseneutraal is, althans wars is van seksespecifieke connotaties. Daar gaan twee misvattingen achter schuil. Als de Godsnaam JHWH teruggaat op een West-Semitische werkwoordsvorm van het werkwoord HWH/HYH (zeker is dat niet!), en als bijnaam van de godheid werd genominaliseerd 'Hij die is, degene die zich manifesteert' o.i.d. en vervolgens tot eigennaam van Israëls God is geworden, dan is het van oorsprong een masculiene werkwoordsvorm die een eigenschap van een 'mannelijke' godheid beschrijft.¹⁵ Maar grammaticaal geslacht is of blijft niet automatisch semantisch of fysiek gender. Tenslotte kan het mannelijke woord *dob* ook 'een berin' zijn en het vrouwelijke *jonah* 'een doffer'.

Het is een misvatting dat titels en namen op zich mannelijk dominant of sekseneutraal zijn. Men mag ook geen valse tegenstelling creëren tussen een seksespecifiek masculien HEER enerzijds en de sekseneutrale Godsnaam JHWH anderzijds. De Godsnaam JHWH deelt evenzeer in de patriarchale context en sociale structuren waarbinnen het Oude Testament is ontstaan als het substituut HEER. Als de Godsnaam JHWH exponent is van het Israëlitische monotheïsme, dan heeft deze naam evenzeer een impuls gegeven tot patriarchalisering van Israëls godsdienst als andere godstitels. Er is geen sprake van dat de oudtestamentische traditie ooit echt de weg is ingeslagen naar een sekseneutraal godsbeeld. Het feit dat Gods handelen en gevoelens soms ook worden verbeeld in vrouwelijke metaforiek is geen speciale vrucht van het Israëlitische monotheïsme, maar

een algemeen voorkomend godsdienstig fenomeen. De korengod Kumarbi in de Choerritische godsdienst heeft in zijn verzorgende rol de titel 'moeder' en baart kinderen als een vrouw, terwijl de West-Semitische godin Anat als oorlogsgodin in mythe en iconografie vaak mannelijk wordt voorgesteld, compleet met baard en wapenuitrusting.

De gedachte dat het gebruik van HEER zou leiden tot het propageren van een eenzijdig mannelijk godsbeeld, gaat teveel uit van een nominale woordopvatting en houdt te weinig rekening met syntaxis en semantiek. Woorden, namen staan altijd in zinnen, in een context. Het zelfstandig naamwoord HEER, gebruikt als substituut voor de Godsnaam JHWH kan niet zomaar een eigen leven leiden in de tekst. Men moet zich hier niet laten verleiden tot de overspannen betekenisverlening die men nogal eens aantreft in idiolecte bijbelvertalingen en die eerder spreekt van een gebrek aan competentie, dan juist een goed invoelingsvermogen om het Hebreeuws als vreemde taal te begrijpen. Betekenis ontstaat altijd in zinnen en teksten en niet in woordenboeken.

Dit laat zich eenvoudig illustreren door duplicaatteksten uit het Oude Testament. Psalm 14:1-7 vinden we in vrijwel identieke bewoordingen terug in 53:1-7, met dit verschil dat in Psalm 53 de godsnaam JHWH is vervangen door *elohiem* 'God'. Ik zou u willen uitdagen mij uit te leggen hoe het gebruik HEER als substituut voor JHWH in Psalm 14 tot een andere, meer autoritaire en patriarchale interpretatie van de psalm zou leiden dan substitutie door *elohiem* in Psalm 53. Maakt het fundamenteel verschil of men leest: 'Als God een keer brengt in het lot van zijn volk, dan zal Jakob juichen, Israël zich verheugen', of 'Als de HEER een keer brengt in het lot van zijn volk...'? Ik kan natuurlijk niet ontkennen dat de naam HEER als mannelijk machtswoord is misbruikt in de geschiedenis van de uitleg, maar ik blijf betwijfelen of dit de bedoeling is geweest van de traditie: God te vermannelijken. Als dat zo is dan heeft dit te maken met de schaduwzijde van het exclusieve Israëlitisch monotheïsme, omdat door geleidelijke uitsluiting van het vrouwelijke element uit de Israëlitische godsdienst en het Jahwistische godsbeeld, vooral vrouwen daarvoor godsdienstig en sociaal de prijs betaald hebben.¹⁶ Maar inzicht in dat proces en kritiek op het misbruik daarvan ondervangt men, mijns inziens, niet door het ingewikkeld te maken met keuzemogelijkheden bij het (niet) lezen van JHWH, of het weergeven met een ander substituut dan het traditionele HEER of GOD.

Dr. M. Dijkstra is senior docent/onderzoeker Oude Testament aan de faculteit Godgeleerdheid in Utrecht.

Noten

1. M. Dijkstra, 'Wat zit er in een (Gods) naam? HEER hoeft geen mannelijk machtswoord te zijn', *Centraal Weekblad* 19 maart 1999, p. 5.
2. C. Vander Stichele, 'In Gods naam ... maar welke naam?', *Fier* 1 november 1998, 2-4; A. de Vries, "'Heer" kan echt niet meer!', *Centraal Weekblad* 5 maart 1999, p. 5; L. Wierenga, 'Een eigenaam vertaalt je niet', *Met Andere Woorden* 18 (1999), p. 21-39, zie nu ook K.E. Biezeveld, "'Heer" kan niet meer', in: *De Bijbelvertaling*, Om het levende woord, deel 9, Kampen 1999, p. 83-91.
3. Qere perpetuum houdt in dat de meeste Massoretische handschriften de vocalen van het woord *adonai* hebben geplaatst bij de Godnaam en derhalve deze naam voorschreven te lezen in plaats van de Godnaam zelf. Staat er in de tekst *adonai JHWH*, dan schreven zij voor, *elohiem* te lezen in plaats van *JHWH*. We laten hier de kwestie onbesproken of de Codex Leningradensis, waarop de standaarduitgave van de Hebreeuwse tekst, de Biblia Hebraica Stuttgartensia is gebaseerd, voorschreef *š'ma* 'de naam' te lezen, omdat ze het cholem-teken weglief.
4. Zie als voorbeeld de weergave van de Godnaam in de Septuaginta-overlevering van Ezechiël, W. Zimmerli, *Ezechiël 25-48*, BK 13/2, Neukirchen-Vluyn 1969, Excurs 1, p. 1253-58, met name p.1256.
5. Dit verschijnsel nemen we ook al waar in de voormassoretische tekstoverlevering (o.a. Exodus. 3:4, Amos 7:7). Een bekend voorbeeld is ook het zogenaamde Elohistische psalter (Psalm 42-83), waarin de Godnaam op vele plaatsen is gesubstitueerd door *elohiem*, vgl. o.a. H.J. Kraus, *Psalmen I*, BK 15, Neukirchen-Vluyn 1966³, XV.
6. In de Kanaänitische teksten uit Ugarit zien we soms hoe de naam van Baäl wordt weergegeven met 'de naam'. Ook Baäl zelf is eigenlijk al een substituuat voor de volle naam van de weergod Hadad/Haddu, heer (baäl!) van Zafon!
7. Dat betekent anders dan in de vertaalregels van de NBV: Heer GOD/GOD of GOD/GOD, de Heer voor *adonai JHWH* etc.
8. Deze weergave *Jahwèh, laat zich op linguïstische gronden verdedigen als een 3^e persoonsvorm van HWY (de oudere vorm van het Hebreeuwse werkwoord *hayah*) en betuigd is in tovertteksten(!) en overlevering bij enkele kerkvaders, zie K. van der Toorn, 'YAHWEH', in: K. van der Toorn, B. Becking, P.W. van der Horst, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Second Extensively Revised Edition, Leiden 1999, p. 910. Daarom blijft het een hypothetische weergave, die niet is vastgelegd in de Hebreeuwse Bijbel waarop de weergave van eigennamen etc. in de NBV is gebaseerd.
9. Bijvoorbeeld: Psalm 23: 'Ik wil van God als van mijn Herder spreken' en ook Gezang 13: 'D'Almachtige is mijn Herder en Geleide', maar weer wel Gezang 14: 'De Heer is mijn Herder'.
10. Hetzelfde geldt m.m. voor de samenhang tussen Oude en Nieuwe Testament. Men gebruikt het argument dat bij andere weergaven van de Godnaam dan door 'Heer'

de samenhang met de nieuwtestamentische traditie verloren gaat, vaak iets te snel en ongenueanceerd. Ook de nieuwtestamentische traditie (op zich een complex van joodse tradities!) is niet eenvormig in haar gebruik van de titel/naam *Kurios*. Wel zou misschien bekeken moeten worden hoe in het NT de Godnaam als tekstkenmerk gehandhaafd kan blijven, niet alleen in citaten en allusies, maar bijvoorbeeld ook in Matteüs 2:15, waar duidelijk verwezen wordt naar de Godnaam, anders dan bijvoorbeeld in Matteüs 8:6, waar 'Here' een gewone aanspreektitel is van Jezus.

11. Biezeveld, "'Heer" kan niet meer', p. 86-88.
12. E. van Wolde, 'De Heer m/v', *Univers* 4 februari 1999, p. 49; zie nu ook H.J. de Jonge, 'Mag de Bijbel niet duidelijk zijn?', in: *De Verdieping*, *Trouw* 28 december 1999, p. 14: 'Zij die van "Heer" af willen, overschatten schromelijk wat het woord Heer aan connotaties meebrengt van buiten de Bijbel. De Bijbel zelf vult de betekenis van dit woord in.'
13. Van Wolde, 'De Heer m/v'. p. 49.
14. De vertaling van de Godnaam JHWH in de Nieuwe Bijbelvertaling. Rapportage van de discussie gevoerd in de pers en in de brieven, Project [Nieuwe Bijbelvertaling] november 1999, p. 14.
15. M. Dijkstra, 'Yahweh-El or El Yahweh?', in: M. Augustin & Kl.-D. Schunck (Hrsg.), 'Dort ziehen Schiffe dahin ...' *Collected Communications to the XIVth Congress of IOSOT, Paris 1992*, BEATAJ 28, Frankfurt a/M etc. 1996, p. 43-52; M. Dijkstra, 'El, de God van Israël – Israël, het volk van JHWH', in: B. Becking & M. Dijkstra (red.), *Eén God alleen ...? Over monotheïsme in Oud-Israël en de verering van de godin Asjera*, Kampen 1998, p. 73-76.
16. M. Dijkstra, 'Vrouwen en godsdienst in het Oude Testament', in: *Eén God alleen ...?*, p. 138-147.



Op deze en de volgende pagina: aanwezigen op de studiedag over de weergave
van de Godsnaam.

Prof.dr. M.H. Schenkeveld, drs. C. Verheul en prof.dr. A. van der Kooij,
forumvoorzitter.

Foto's: Sandra Haverman



Drs. F.J.A. van der Meij, drs. M. Kalsky en prof.dr. J. Frishman.



Drs. Edward van Voolen.
Foto: Sandra Haverman

Laat de context spreken

Drs. Edward van Voolen

De rabbijnen hebben altijd geprobeerd in de weergave van de Godsnaam niet vast te houden aan een speciale eigenschap. Ikzelf neig ook naar een weergave door middel van verschillende kenmerken, waaruit op grond van de context wordt gekozen. Als dat niet haalbaar blijkt, kies dan eenvoudig: God.

In de joodse traditie wordt de vierletterige Godsnaam in het merendeel van de gevallen in de uitspraak weergegeven als *adonai* en in een minderheid van de gevallen als *elohiem*. *Adonai* en *elohiem* komen ook naast elkaar voor in de Hebreeuwse Bijbel. Zij worden dan altijd geassocieerd of verklaard met de volgende twee begrippen: *adonai* staat voor het begrip *midath harachamim*, dat betekent de eigenschap van barmhartigheid, aanwezigheid, Gods nabijheid. *Elohiem* wordt verklaard als *midath hadien*, de eigenschap van rechtvaardigheid en Gods rechterlijk oordeel. Dus telkenmale wanneer het tetragram voorkomt is de associatie daar, dat God barmhartig, medelevend, nabij is en telkenmale dat *elohiem* gebruikt wordt zien wij God in zijn eigenschap van rechtvaardigheid. Als de naam *adonai* in het Hebreeuws gelezen wordt in de Bijbel, of in het gebedenboek, dan wordt nooit gedacht aan een enkele eigenschap van God met zijn mannelijke of vrouwelijke kanten, maar wordt geduid op een totaal. Want God heeft nog zoveel eigenschappen. Vandaar dat de weergave van *adonai* met Heer of Heere in mijn ogen uitermate kort door de bocht is.

Moses Mendelssohn gaf aan het eind van de 18^e eeuw aan dat de mens niet in staat is God te begrijpen en dat de taal niet in staat is God uit te drukken. Zich ervan bewust zijnde dat het zeer moeilijk is de naam van God op een adequate wijze weer te geven heeft hij ervoor gekozen om 'der Ewige' te gebruiken, 'De Eeuwige'. Hij sloot daarmee aan op vroegere joodse vertalingen. Al in Targum Jonathan werd God aangeduid als 'de Eeuwige'.

Er is veel voor te zeggen om die term te gebruiken. Misschien niet alles, omdat het een heel filosofische benaming is. Maar omdat Mendelssohns alternatief goed bruikbaar was en 'de Heer' in ieder geval te beperkt geacht werd, is 'de Eeuwige' standaard in joodse Nederlandse en Duitse vertalingen terechtgekomen, evenals in de liturgie in Nederland, Duitsland, Zweden, België en Frankrijk. Over de weergave in de vertaling van de Amerikaanse Jewish Publication Society (JPS), nu op de meeste plaatsen LORD, wordt opnieuw discussie gevoerd.

In het jodendom heeft het tetragrammaton nooit de betekenis van 'Heer' gehad. De naam werd in de tempel nooit uitgesproken, behalve op Grote Verzoendag. Bij het hardop lezen is meestal gekozen voor 'Adonai'. Maar dat was een aanduiding, een hulpmiddel, het gaf aan dat de uitspraak van de eigenaam van God niet bekend was, c.q. dat die naam niet uitgesproken kon worden. In bijbelse tijden was de uitspraak trouwens vermoedelijk wel bekend, na de verwoesting van de tweede tempel (70 na Chr.) zou de kennis van de uitspraak verloren zijn gegaan. Dat is niet onwaarschijnlijk. Het aantal mensen dat de naam kende was zeer gering want die werd ook alleen maar door de hogepriester uitgesproken.

Ik vind het overigens juist heel mooi dat, door de hele traditie heen, van de vierletterige naam van God altijd een mystieke werking is uitgegaan. Of beter gezegd: een reflecterende werking. Dat we proberen via de naam van God het wezen van de schepping en de wereld te doorgronden. En juist door zich niet vast te leggen op een specifieke invulling van het begrip denk ik dat er altijd een heleboel openheid is geweest. Openheid in de zin van hoe je je God voorstelt, wat God betekent of zou kunnen betekenen. Wellicht is het zo dat die openheid door de weergave van de Godsnaam gewoon met God, eigenlijk het beste gegarandeerd kan worden.

Ik heb me kunnen voorstellen dat de vier letters worden weergegeven als het tetragram, met daar tussenin of daarboven aanduidingen als 'de Aanwezige' of 'de Eeuwige'. In een gebedenboek uit de Verenigde Staten is dit in de Psalmen gerealiseerd: de naam van God is steeds contextueel vertaald en weergegeven door middel van het tetragrammaton met daarboven een vertaling. Het werkt goed en het is mooi om de veelheid van eigenschappen zo naar voren te kunnen laten komen. Maar toch, vrees ik, zal die weergave op problemen stuiten bij de argeloze bijbellezer. Ze wordt te ingewikkeld en zal verwarring scheppen.

Kortom: ik neig het meest naar een weergave door middel van verschillende kenmerken van God, waaruit gekozen wordt op grond van de context. Een gevarieerde, contextuele vertaling heeft dus mijn voorkeur.

Als ik dus tussen twee mogelijkheden moest kiezen, denk ik dat ik de weergave van Heer of Heere zou willen laten vallen ten gunste van hetzij de Eeuwige, de Altijd Zijnde, of de Aanwezige. Vooral voor jonge mensen nu, in een samenleving waarin verschillende volken samenleven, is Heer of Heere dermate archaisch en dermate

beperkt, dat kan niet meer in een vertaling die voor zoveel mogelijk mensen toegankelijk wil zijn in modern Nederlands.

Daarbij vind ik het belangrijk te kiezen voor een seksneutrale aanduiding, want JHWH wordt als mannelijk maar ook in een belangrijke minderheid van de tekst als vrouwelijk aangeduid. We moeten God de ruimte geven en ook de mens ruimte geven om een invulling te geven.

Mocht 'De Eeuwige', of een andere optie zoals hierboven aangegeven, als weergave van het tetragram niet haalbaar zijn, dan zou ik een pleidooi willen houden voor 'God'.¹ Aangezien het de naam van God betreft - waarvan we niet weten hoe die wordt uitgesproken, lijkt me die keuze goed te verdedigen. Een nadeel is dat het verschil tussen *adonai*, of het tetragram, en *elohiem*, in de weergave van de vertaling verloren zou gaan, dus dat die twee associaties dan niet meer aanwezig zijn. Maar ik vraag mij in gemoede af of telkenmale wanneer er in Nederlandse vertaling de Heer of de Heere staat, die associatie met Gods barmhartigheid ook nog wel aanwezig is. Ik vrees dat daar eerder het tegendeel het geval is. Bij een keuze voor de weergave 'God' is in elk geval duidelijk dat het over God gaat. Daar kunnen zowel de mannelijke als de vrouwelijke, de barmhartige als de gerechtigheids-aspecten in meegelezen worden. En als het met een hoofdletter wordt geschreven dan is het duidelijk dat het een eigenaam betreft. Daar waar in de Bijbel geschreven wordt over de goden wordt dat toch met een kleine letter weergegeven.

Ik zou hoe dan ook graag zien dat de Godsnaam in kapitalen of op een andere typografisch herkenbare manier weergegeven, uit de tekst gelicht wordt, zodat duidelijk is dat het tetragrammaton in de oorspronkelijke tekst staat.

Drs. E. van Voolen is conservator van het Joods Historisch Museum in Amsterdam en is als rabbijn verbonden aan de Liberaal Joodse Gemeente van München.

Noten

1. De weergave met 'God' heb ik tijdens de studiedag in december nog niet zo sterk naar voren gebracht. Bij het schrijven van deze weerslag van mijn voordracht, voor publicatie achteraf, en na overweging van wat tijdens de studiedag werd gezegd, kwam deze mogelijkheid mij steeds meer als een goede optie voor.

Afblijven van de naam Jahwe

Dr. Jan Fokkelman



Dr. Jan Fokkelman.
Foto: Sandra Haverman

We zijn nooit op het idee gekomen te gaan knutselen met eigennamen als Joktan, Sara, Chulda of Abigaïl. Waarom zijn we dat dan uitgerekend wel gaan doen met de eigennaam van Onze Lieve Heer? Laten we God zijn eigennaam teruggeven.

De nieuwe vertaling is nog gedeeltelijk in de vorige eeuw gemaakt, maar zal haar lezers in de 21ste eeuw onder ogen komen en is voor die eeuw bestemd. Als we niet alleen trouw aan de brontaal willen zijn, maar ook doeltaalgericht, is het goed ons af te vragen waar zij terecht komt. Ik noem vier hoofdkenmerken van deze nieuwe eeuw. Ten eerste zullen de processen van verandering, die goed op gang zijn gekomen met het einde van de koude oorlog en de verspreiding van informatietechnologie, in nog hoger tempo doorgaan. De gevolgen zullen zeer ingrijpend zijn. Ik beperk me tot één klein voorbeeld: ikzelf ben nog geheel zonder televisie opgegroeid, mijn twee zonen thuis zouden als ze de kans kregen hun tijd thuis uitsluitend vullen met pendelen van het tv-scherm naar de Nintendo op de gezinscomputer en ze zijn nauwelijks tot lezen te krijgen. Er is – punt twee – een enorme kaalslag van traditie aan de gang. Een kostelijk erfstuk als het gymnasium wordt door de overheid niet meer dan gedoogd en voortdurend afgeknepen. De kennis van klassieke talen, of althans de verspreiding van die kennis gaat sterk achteruit. De vakgroep voor klassieke talen aan de universiteit is al veel kleiner geworden. Punt drie: gezag zal nooit meer vanzelfsprekend zijn. De oudere vertalingen, tot en met de NBG-vertaling van 1951, stammen alle uit een tijd dat gezag zich als vanzelfsprekend afficheerde. Wie goed toekijkt, weet dat het in laatste instantie altijd berustte op de taal van knuppel en zwaard. Nog voor het Mokum van 1966 gold: geef een krent aan een agent, en je hebt de poppen aan het dansen; het gezag werd acuut hysterisch, en om goede redenen. Tegenwoordig is gezag er alleen als het

door de ander wordt toegekend, op grond van talent en prestaties. Gezag heb je niet van huis uit, je kunt het hoogstens verwerven, het is een product van betekenis- of waardetoekenning geworden. Punt vier: de meerderheid in het taalgebied van het Nederlands zal de komende eeuw buitenkerkelijk zijn. Een vertaling die daarmee niet serieus rekening houdt zal bijdragen aan de verdere marginalisering van kerk en bijbel.

God is voor alle mensen

Ik kom nu tot het brandpunt van onze aandacht, de weergave van de Godsnaam, en ik neem als uitgangspunt de volgende theologische stelling: God is niet het bezit van de joden of welke andere groep of denominatie dan ook. God is van niemand en voor alle mensen, kerkelijk of niet. En naar analogie daarvan gun ik de NBV aan elke Nederlandstalige lezer. Welnu, de naam van God is een eigennaam, en een eigennaam vertaal je niet. Aldus de heer Wierenga.¹

In de praktijk zal men deze NBV net zo hanteren als in andere eeuwen: men slaat hem zomaar ergens op of men slaat hem op voor een bepaalde passage, van dat bijbelboek of die profeet, en komt terecht op bladzijde 123 of 437.

Men opent niet de bladzijde waar de vertalers een hooggestemde verklaring afgeven over het onuitsprekelijke van de Naam, en waar zij proberen te verantwoorden dat er door het hele Oude Testament heen 6800 maal JHWH in hoofdletters is te vinden. Voortdurend loopt de lezer op tegen die kapitalen en vraagt zich af hoe je dat in hemelsnaam moet uitspreken of voorlezen. Het tetragrammaton afdrukken met deze vier hoofdletters maakt een esoterische indruk; dat kan men beter overlaten aan de geleerden en de secundaire literatuur. Kortom, we hebben iets lees- of zegbaars nodig, maar wat? 'De HEER'?

Nee, geen HEER. Van die weergave deugt principieel helemaal niets, zowel op theologische gronden als op taalkundige en vertaalwetenschappelijke.

De zogenaamde vertaling met HEER deugt niet omdat het geen weergave van het origineel is, maar een vervanging, een substituut. Maar een eigennaam vraagt juist niet om vervanging, en Wierenga heeft gelijk met de eenvoudige stelling: 'Een eigennaam vertaal je niet.'

De weergave met HEER deugt theologisch niet omdat dit substituut slechts één aspect van de godheid benoemt. Maar er zijn er zoveel andere! Denk alleen maar aan *rachoem wechanoen*, of *èrèch appajim* en *rav chèsèd*. Die zijn stuk voor stuk al veel mooier, en worden door de Bijbel zelf als prominent naar voren geschoven.

De weergave met HEER deugt niet omdat het een keuze van vertalers is

en de lezer ermee wordt opgescheept. Ik verklaar mij nader. God heet ook *El Qanna* of *El Neqamoot*. Zou u God 6800 keer in druk de Nijverige willen noemen, of God der Wrake? Nee natuurlijk. En waarom dan wel niet: dat vindt u veel te eenzijdig en te eentonig. Dit absurde voorbeeld maakt duidelijk dat elke vervanger van de eigennaam Gods een selectie is: een keuze die weinig met God heeft te maken, maar alles met het godsbeeld van de vertalers. Als mondige lezer van de 21ste eeuw heb ik er geen enkele behoefte aan 6800 keer beperkt te worden door een ideologisch bepaalde en beperkende keuze van vertalers, of door het godsbeeld van welk gremium dan ook. Het selectieve woord HEER is een relict van de autoritaire maatschappij waarin tot voor kort de hele mensheid leefde en die nog steeds in grote delen van de wereld door knuppel en zwaard wordt gehandhaafd.

Neurotische behoefte

Psychologisch gezien, komt de weergave met HEER uit de vicieuze cirkel van heersen en overheerst worden vandaan. Ik boor nog even verder. Als een mens iets doet of uitvoert, ligt daaraan altijd een behoefte ten grondslag. De vraag wordt dan: welke behoefte lag eraan ten grondslag de eigennaam Jahwe duizenden malen te verdoezelen met het woord HEER? Mijn antwoord: een neurotische behoefte. De kapitalen van HEER zijn het signaal van een neurotische dialectiek, van willen heersen en als dat niet gaat, slijmen met het gezag. HEER is een projectie van angst en verlangen die door een degelijke psychoanalyse moet worden blootgelegd en genezen. Ik meen het: de weergave HEER is een psychiatrisch geval. Het selectieve dat de keuze voor HEER aankleeft is ook het kenmerk van de diverse adjectieven die men heeft verzonnen, zoals de Eeuwige, de Barmhartige, de Getrouwe, de Heelmaker en een hele reeks schattige benamingen. Die zijn voorgesteld, neem ik aan, omdat we graag een lieverd als Opperwezen hebben.

De Eeuwige is een 19de-eeuwse, filosofisch angehauchte weergave van alweer slechts één aspect. Ikzelf hou graag een scherp onderscheid aan tussen de God van Abraham, Isaak en Jakob en de god der filosofen. Over dat verschil zijn allerlei mooie dingen gezegd, denk aan Rosenzweig, Barth, Miskotte.

Hoe kunnen we nu verdisconteren dat God veel meer is dan de Eeuwige of de Bondgenoot of de Onbenoembare of de Liefde enzovoorts enzovoorts? Door een simpele en nuchtere beslissing: laten we hem zijn eigennaam teruggeven. Dat is netjes, dat is beleefd. We zijn nooit op het idee gekomen te gaan knoeien en knutselen met eigennamen als Joktan, Sara, Chulda of Abigail. Waarom zijn we dat dan uitgerekend wel gaan

doen met de eigennaam van Onze Lieve Heer? En dat onder het mom van respect.

Een vertaler moet consequent zijn en dus afblijven van de naam Jahwe. Die naam is helemaal niet onuitsprekelijk. Ik kan hier nog wel een heel geleerde frons over mijn gezicht trekken en als semitist reuze problematisch gaan doen over de precieze vocalisatie van het tetragrammaton, maar die vocalisatie is helemaal niet zo onzeker als wel wordt beweerd. Het is mij als hebraïcus duidelijk dat de Godnaam van de stam he-waw-jod is (het equivalent van het werkwoord *haja* dus) en dat hij net als de namen Jakob of Izaak een imperfectumvorm is. Bovendien wordt hij geflankeerd door de varianten *Ja*, *Jah* en *Jahoe*. De analogie van *jistachoe* versus *jisjtachwè* (jussief versus vol imperfectum van een ander tertiae jod werkwoord) maakt duidelijk dat *Jahoe* een soort apocopaatvorm is, zodat de *patach* van de eerste lettergreep veilig is: Jahwè.

Nu zegt u misschien: maar wat betekent die naam nu eigenlijk? Dat hoeven we helemaal niet te weten. Er is semantisch iets bijzonders aan de hand met eigennamen. Ze verwijzen niet of niet meer naar hun eigen betekenis, maar naar de drager: naar de persoon die zo en zo heet. Wat het woord Fokkelman betekent weet ik zelf niet. Mijn burens hebben namen als Timmerman, Brands en Zondag, en de tuinman heet Maandag; maar bij de betekenis van die woorden staat niemand stil in de praktijk van alledag, en dat is de primaire context van het gebruik van eigennamen. Deze namen functioneren perfect, leveren geen misverstanden op, zijn niet selectief, en ook niet ideologisch belast, en ze verwijzen uitstekend naar de unieke personen die zo heten.

Perfect

De eigennaam Jahwe is perfect omdat hij alles open laat. Hij legt de lezer niet vast, hij hersenspoelt de lezer niet met het godsbeeld van een groep vertalers of een geloofsgemeenschap. Elk substituut ervoor betekent dat de identiteit van de godheid wordt opgesloten in de vrieskist van een bepaalde theologie. Als lezer protesteer ik daar ten eerste tegen. Als ik geen 6800 keer God der Wrake lust, mag ik ook geen 6800 keer barmhartigheid lusten, of welk ander stempel ook dat Jahwe beperkt. Ja, maar de traditie is toch hecht, zeggen sommigen. Nou nee, de traditie wordt nu dag in dag uit aangevreten, in steeds sneller tempo. En wat erger is, de traditie kan de toets van rationele kritiek niet doorstaan. Als de verantwoordelijken voor de nieuwe vertaling HEER handhaven, isoleren zij de Bijbel en de kerk nog meer. De seksistische, patriarchale, koude, onbarmhartige en ouderwetse weergave met de HEER zal in het bijzonder de meerderheid van de bevolking tegenstaan of haar spotlust

opwekken. De HEER in stelling brengen zal de nieuwe vertaling bij voorbaat geantiqueerd maken. Dat zou ik zeer betreuren, want ik gun de NBV aan lezers van elke snit.

Ik vat samen: handhaaf de eigennaam, dat is een kwestie van elementaire beleefdheid. Elke vervanger is een product van theologisch gepriegel. De eigennaam zelf conditioneerde de lezer niet, legt geen betekenis vast en voert geen onnodige fixatie of beperking in. Hij past naadloos bij het befaamde *Ehjè asjer èhjè* van Exodus 3 dat nu juist de denotatie is van Gods vrijheid. Het is precies het blanco lexeem dat we nodig hebben. We kunnen de naam frank en vrij uitspreken, en zijn daarmee in het voortreffelijke gezelschap van David en Jesaja. Geef God zijn eigennaam terug: Jahwe.

Dr. J.P. Fokkelman is docent klassiek-Hebreeuwse literatuur aan de Universiteit Leiden.



Prof.dr. M. Bons-Storm.
Foto: Sandra Haverman

Gods wezen heeft oneindig veel kanten

Prof.dr. Riet Bons-Storm

Wat kan er achter die voorkeur van sommigen voor de vertaling 'Heer' zitten? Hier worden vier aspecten van deze vraag behandeld. Ik pleit voor alternatieven, voor een weergave van de Godsnaam waarin het omvattende van al het zijnde en gebeurende wordt weergegeven.

God wordt in de Bijbel aangeduid met een naam, maar ook aan de hand van een bepaalde tekening, die seksespecifiek geacht kan worden. De tekening van God is grotendeels mannelijk: koning, rechter, enz. Ook het feit dat God als machtige wordt getekend leidt in een patriarchale cultuur ertoe, God vanzelfsprekend mannelijk te zien.

Prof.dr. H.J. de Jonge zei onlangs expliciet dat God in de Bijbel nu eenmaal als mannelijk wordt voorgesteld. Daarin heeft hij gelijk, wat betreft de rollen, in vele gevallen aan God toegeschreven. Israël wilde God bovenal als de enige god voorstellen: er is geen andere god dan deze God. Israëls godsdienst wordt getekend door een expliciete nadruk op monotheïsme. Israëls God is een naijverige God. God is dus de Enige Allerhoogste, die het meeste ontzag wekt. Deze Allerhoogste, aan het hoofd van alle machten en dus het hoofd van een hiërarchie, wordt, om overtuigend te zijn, voorgesteld als een spiegelbeeld van degenen, die als vanzelfsprekend de hoogste macht hebben in de familie, in de stam, in de cultus, in het land. Deze hoogwaardigheidsbekleders waren in de tijd van de bijbelschrijvers mannen. Nog steeds kan men een spiegeling waarnemen tussen degene, die als allerhoogste god wordt gezien en degenen, die als allerhoogsten kunnen gelden op aarde. Mary Daly's bekende woord: 'If God is male, then the male is god' is plausibel.

De Marburgse oudtestamenticus Erhard Gerstenberger benadrukt dat pas in de tijd van de ballingschap en daarna de cultuspraktijken, waarbij mannen, vrouwen en kinderen de Koningin des Hemels vereerden,

werden onderdrukt. In Jeremia 7 en Jeremia 44 wordt deze cultus heftig veroordeeld: God is de Enige! Er is maar Eén allerhoogste mogelijk!

In bijna alle culturen worden de seksen als polair tegengesteld beleefd. Een man is een niet-vrouw, een vrouw is een niet-man. Vermengingen jagen angst aan. De nadruk op het monotheïsme en deze polariteit van de geslachten, en dit tezamen in een androcentrische cultuur, leidden ertoe dat, wilde men God antropomorf ter sprake stellen, de mannelijke connotaties van de God met de ongeslachtelijke naam versterkt werden. Wanneer wij nu de teksten vertalen, kunnen we niet om deze omschrijvingen van God als mannelijk personage heen. We kunnen ze wel zoveel mogelijk neutraliseren door in ieder geval de Godsnaam sekseneutraal te vertalen. Wij blijven dan bij de tekst.

De rol van de ideologie

Welk godsbeeld zit er achter het vertalen? Welke sekse heeft God nu eigenlijk voor ons, in ons persoonlijk geloofsleven en getuigenissen in preken, gebeden etc.? Hoe denkt u eigenlijk over God? Toch nu eenmaal meer mannelijk dan vrouwelijk? Hoe sekseneutraal is God echt voor ons? Aan degenen, die tegen 'Heer' zijn, wordt dikwijls verweten dat zij zich door ideologie laten leiden. Dit verwijt hoort men niet ten opzichte van hen, die voor 'Heer' of voor 'Heere' zijn.

Een ideologie is een geheel van niet ter discussie staande, aangeleerde en daardoor als 'natuurlijk' ervaren betekenisgevingen. Of, zoals Althusser het zegt: 'Een ideologie is een voorstelling van de imaginaire verhouding van individuen tot hun werkelijke bestaansvoorwaarden.'

Drie zaken dienen bij een ideologie niet vergeten te worden:

1. Een ideologie geeft niet een ware stand van zaken weer, maar een imaginaire, die desalniettemin als vanzelfsprekend wordt ervaren.
2. Het is voor mensen nauwelijks te doen om ideologie-vrij waar te nemen, te denken, te voelen en te redeneren, omdat een ideologie te maken heeft met, zoals Althusser zegt: een voorstelling van de bestaansvoorwaarden, dus van zaken die subjectief van groot belang geacht worden.
3. Een ideologie is altijd in het voordeel van de groep die de ideologie aanhangt.

Het verwijt aan vrouwen die tegen Heer zijn, luidt eigenlijk: jullie houden je niet objectief aan de tekst, je houdt orationes pro domo, pro femina! Maar wanneer men het tetragrammaton met Heer vertaalt, dus eenzijdig mannelijk, dan is er, zo wil ik nadrukkelijk stellen, achter de redelijke argumenten óók sprake van een ideologisch vervormde blik. Men vindt

het vreemd, men is bang voor het teruglopen van de verkoopcijfers, om de Godsnaam sekseneutraal weer te geven, zoals De Jonge aangaf. Het doorzichtiger is het argument van sommigen: Heer drukt uit dat iemand eerbiedwaardig is, het is 'een eerbiedige eretitel'. Ja, een heer is eerbiedwaardig in onze samenleving, meer dan een dame. Aan een heer kan heel gemakkelijk macht worden toegekend in onze samenleving.

Het merendeel van de vertalers, supervisoren, van theologen en predikanten zijn heren. Zij zijn van Gods geslacht. Zij zijn daar zo aan gewoon.

Daarbij komt nog dat in een androcentrische cultuur mannelijke termen inclusief worden geacht, terwijl men het belachelijk vindt wanneer vrouwelijke termen ook voor mannen zouden kunnen gelden. 'Heer' zou de seksen te boven gaan, inclusief zijn. Ik denk echter dat maar weinig mensen, man of vrouw, dat zo beleven. De connotaties bij 'heer' zijn té exclusief mannelijk.

Het typische van een ideologie is dat wat zij beweert vanzelfsprekend wordt geacht. Zij bestaat bij de gratie van: het is altijd zo geweest, of: het is nu eenmaal zo volgens de traditie. Daarom kent men de eigen ideologische bril niet, tot een ander deze constateert.

Ook de vertalers die God 'Heer' willen noemen, worden gehinderd door ideologie: God is nu eenmaal altijd mannelijk voorgesteld en eigenlijk is daar toch niets tegen? Men moet echter altijd vragen: *cui bono*?

Het enige middel om een ideologie te ontcrachten is deze te erkennen en te wegen. Sluit het belang, dat de ideologie voor je zelf blijkt te hebben, het belang van anderen uit? Welke drogredenen heb je al gebruikt om je onbewuste ideologie te staven? Wil je ook het belang van anderen echt overwegen?

Het argument van de traditie

Mensen die voor God als Heer zijn vinden een weergave, waartoe men in een bepaalde tijd onder bepaalde omstandigheden besloot, zó passend, dat zij menen mensen van nu te veel te schokken wanneer zij het nu anders zouden doen.

Het is onvermijdelijk dat er in het proces van vernieuwing heilige huisjes omvergeworpen worden. Er is een heel belangrijk heilig huis: de Naam van God, het brandpunt van ons geloven, ons heil in leven en sterven. Juist daarover moet in nieuwe omstandigheden steeds opnieuw gedacht worden, om steeds opnieuw mensen aan te spreken in hun veranderende

culturele en sociale contexten. Durf je te verrassen door iets vernieuwends te doen als de omstandigheden daartoe nopen? Of ben je, ook terwijl je ervan overtuigd bent dat het tetragrammaton niet echt 'heer' betekent, toch maar voor dat 'heer', omdat deze vertaling een diepgewortelde status quo in een androcentrische samenleving bevestigt? Je krijgt dus van de machtigste groep in de samenleving alvast geen kritiek!

Het dient duidelijk te zijn dat ik in mijn hele betoog niet alle mannen tegenover alle vrouwen zet. Niet alle mannen zijn voor 'heer', want niet alle mannen willen de androcentrische status quo bevestigen. Sommige vrouwen hebben ook belang, wat dan ook, bij de status quo en stemmen voor 'heer'.

Het tetragrammaton is een mysterie. God is een mysterie dat desondanks zich te kennen heeft gegeven. God gaat alle seksetegenstellingen te buiten. God is niet mannelijk, ook niet vrouwelijk. Een goede vertaler durft het aan om die vier letters, de naam van de God van Israël, zo weer te geven dat de betekenis van alomvattend zijn in ieder geval weergegeven wordt. 'Heer' doet dat niet.

Traditie wil zeggen: een stoet altijd kissebissende mensen, mannen en ook vrouwen, die door de geschiedenis trekt. Elk mens min of meer vastzittend in haar/zijn eigen context met de bijbehorende belangen. Elk met een ideologische bril kijkend naar de teksten. Wat die kissebissende groep samenbindt is het verlangen zich te blijven oriënteren op de God van Israël, de God van Jezus, die als Messias een anti-Heer was tegenover de keizer. Die God, die alles overspant, kan de Betrouwbare, de Eeuwige genoemd worden. Waarom? Omdat ontelbare mensen God zo ervaren hebben en zo over God verteld hebben aan de volgende generatie.

Indien voor een nieuwe weergave van het tetragrammaton wordt gekozen, dan kan er een vruchtbare discussie opbloeien in de gemeenten over wie God voor ons kan zijn in deze tijd.

Doe je het niet, dan mis je die kans.

Alternatieven

Ik pleit voor een weergave van het tetragrammaton, die enerzijds aan de lezer(es) duidelijk maakt dat het hier om een eigennaam gaat, die dus niet vertaald wordt. Ik wil ook door de vertaling laten merken waar in de grondtekst die Naam voorkomt. Ik wil dus iets concordants in de weergave van het tetragrammaton laten bestaan. Anderzijds wil ik het bijzondere van de Naam, die Gods wezen aanduidt, enigszins in het Nederlands laten uitkomen. Aangezien Gods wezen oneindig veel kanten heeft en wij niet weten wat het tetragrammaton precies betekent, pleit ik

dan ook voor iets niet-concordants, maar voor een naamgeving, die afhangt van de context.

Dit komt erop neer dat in de praktijk het tetragrammaton weergegeven wordt als JH-De Eeuwige-WH (bijvoorbeeld, er kan ook een ander tussenstuk zijn, zoals De Enige, De Barmhartige, De Jaloerse, etc.). Bij de introductie van de Nieuwe Bijbelvertaling kan deze werkwijze uitgelegd worden. Dan kan ook duidelijk worden dat de Naam-in-weergave een kwestie is van Godskennis berustend op exegese. Bij het voorlezen wordt alleen het tussenstuk gelezen.

Ik pleit voor een weergave van de Godsnaam waarin het omvattende van al het zijnde en gebeurende weergegeven wordt: staande aan het begin van alles en aan het einde, in betrokkenheid op deze wereld. Ikzelf kies dus vooral voor De Eeuwige (als tussenstuk). Deze naam heeft al een traditie in joodse en christelijke kring, hij komt niet uit de lucht vallen. Het bijzondere van God is dat Zij/Hij er niet onbewogen is, niet als de klokkenmaker, die het uurwerk opwond en er nu niet meer naar omkijkt. Nee, God heeft een hart, aan God wordt betrokkenheid toegekend, omdat men Haar/Hem als zodanig heeft ervaren. Daarom is 'de Barmhartige' (als tussenstuk tussen JH---WH) ook dikwijls een adequate weergave: Ik ben er met jullie.

Prof.dr. M. Bons-Storm is emeritus hoogleraar Praktische Theologie in Groningen